

KRISTÍN MARÍA KRISTINSDÓTTIR

Líkami drengsins sem aldrei var til

Um samband samfélags og líkama
í óreiðuástandi spænsku veikinnar í *Mánasteini*
eftir Sjón

Plágan og borgin eru vel þekktir förunautar í bókmenntum. Frægasta verk plágubókmenntanna, *Plágan* (*La Peste*, 1947) eftir Albert Camus, gerist í alsírsku hafnarborginni Oran og hverfist um (skáldaða) útbreiðslu svartadauða innan borgarmúranna. Borgin er sett í sóttkví og ferðir inn og út úr borginni eru með öllu bannaðar. Annað frægt verk í flokki plágubókmennta, *Annáll plágunnar* (*A Journal of the Plague Year*, 1722) eftir Daniel Defoe, lýsir útbreiðslu svartadauða í London árið 1665. Sögumaður verksins þarf að ákveða hvort hann flýi London og segi þar með skilið við fyrirtæki sitt og eignir eða kjósi að dvelja þar áfram og eiga það á hættu að smitast af hinum banvæna sjúkdómi. Nálægð fólks í borginni er mikil og smitleiðir margar. Líkt og bróðir sögumannsins bendir á er „flóttinn besta leiðin til þess að undirbúa sig fyrir pláguna“.¹ Enn annað og eldra verk sem fjallar um svartadauða er *Tíðegra* (*Decameron*, 1349–1353) eftir Giovanni Boccaccio. Tíu ungmenni flýja Flórens, sem er undirlögð af svartadauða, og halda til á sveitasetri þar sem þau stytta sér stundir við að segja hvert öðru sögur í tíu daga. En það eru ekki allir sem eiga þess kost að flýja smithættu borga. Hér áður fyrr réð fjárhagsstaða miklu – ef ekki öllu – þar um. Hinir ríku áttu mun hægara um vik og því voru það hinir fátæku sem dóu unnvörpum í borgum.

Verkin sem hér hafa verið nefnd fjalla öll um svartadauða. En svartidauði er ekki eina farsóttin sem hefur ógnað lífi og heilsu borgarbúa um heim allan heldur hefur fjöldi annarra smitsjúkdóma herjað á borgir heims-

¹ „[...] the best preparation for the plague was to run away from it.“ Daniel Defoe, *A Journal of the Plague Year*, London: J. M. Dent & Son Ltd, 1969, bls. 10.

ins í aldanna rás.² Sá mannskæðasti var influensufaraldur, hin svokallaða spænska veiki, sem braust út árið 1918 og er talin hafa lagt yfir fimmtíu milljónir manna í gröfina víða um heim.³ Skáldverk sem fjalla um spænsku veikina eru færri en ætla mætti miðað við útbreiðslu farsóttarinnar og það gríðarlega mannfall sem hún olli. Hér á landi hafa verið skrifaðar tvær skáldsögur sem fjalla um spænsku veikina: *Selir eru einfaldir* (1920) eftir Gunnar Gunnarsson og *Mánasteinn: Drengurinn sem aldrei var til* (2013) eftir Sjón. Fræðimenn hafa fjallað um það að spænska veikin sé eins konar „gleymd veiki“ sökum þagnar sem ríkt hefur um faraldurinn.⁴ Hugsanlegt er að umfjöllun um spænsku veikina hafi fallið í skugga nýafstaðinnar heimsstyrjaldar, einkum vegna takmarkana á fjölmiðlun.⁵ Viggó Ásgeirsson bendir í grein sinni „’Engill dauðans’: Spænska veikin á Íslandi 1918–1919“ á að sú þéttbýlismyndun sem átt hafði sér stað á suðvesturhorni Íslands hafi „skapað áður óþekktar kjöraðstæður fyrir útbreiðslu þessa bráðsmitandi sjúkdóms“.⁶ Viggó telur ástæðuna fyrir því að smitsjúkdómar valdi jafnan meiri skaða í þéttbýli en dreifbýli vera þá að nálægð manna í bæjum og borgum leiði „til stærri smitskammts en stór smitskammtur er líklegri til að valda skæðari sjúkdómi“.⁷ Veikin gekk yfir í þremur bylgjum og var

² Gerður er greinarmunur á farsótt (e. *epidemic*) og heimsfaraldri (e. *pandemic*). Hér á eftir verður þó ekki notast við þessar skilgreiningar heldur munu hugtökin plága, farsótt, faraldur o.s.frv. verða notuð í merkingunni smitsjúkdómur sem breiðist hratt út og hefur stórfelld áhrif á samfélög. Eins verður pláguhugtakið notað yfir hugmyndir og viðhorf sem „smitast“. Siðferðisplágur hafa t.d. sterkan trúarlegan undirtón þar sem gefið er í skyn að syndafall gæti átt sér stað ef ákveðin hegðun heldur áfram að breiðast út. Plágur eru nefnilega ekki aðeins sjúkdómar heldur einnig menningarleg smíði. Sjúkdómunum er ljáð merking. Viðbrögð við smitsjúkdómum eru oft úr sambengi við alvarleika þeirra og ljóst er að það hvernig sjúkdómar smitast, á hvaða samfélagshópa þeir leggjast og hver einkennin eru hefur mikið að segja um hvaða merking er lögð í sjúkdóminn. Sjá Paul Slack, „Introduction“, *Epidemics and Ideas: Essays on the Historical Perception of Pestilence*, ritstj. Terence Ranger og Paul Slack, Cambridge og New York: Cambridge University Press, 1992, bls. 1–20, hér bls. 8–10.

³ Viggó Ásgeirsson, „’Engill dauðans’: Spænska veikin á Íslandi 1918–1919“, *Saga* 46(1)/2008, bls. 76–114, hér bls. 80.

⁴ Sjá t.d. Catherine Belling, „Overwhelming the Medium: Fiction and the Trauma of Pandemic Influenza in 1918“, *Literature and Medicine* 28(1)/2009, bls. 55–81, hér bls. 56–57 og Janice Hume, „The „Forgotten“ 1918 Influenza Epidemic and Press Portrayal of Public Anxiety“, *J&MC Quarterly* 77(4)/2000, bls. 898–915, hér bls. 899–900.

⁵ Viggó Ásgeirsson, „’Engill dauðans““, bls. 79.

⁶ Sama rit, bls. 76.

⁷ Sama rit, bls. 89.

Það önnur bylgjan sem dró flesta til dauða. Yfirvöld á Íslandi voru sein að bregðast við annarri bylgju plágunnar því þau töldu að hún væri af sama meiði og sú fyrsta og því væg.⁸ Það varð til þess að spænska veikin breiddist hratt út en blessunarlega tókst að stöðva útbreiðslu farsóttarinnar á Norður- og Austurlandi með því að staðsetja verði á Holtavörðuheidi og við Jökulsá á Sólheimasandi sem lokuðu umferð.⁹ Þannig var komið í veg fyrir að farsóttin breiddist út um land allt. Talið er að um tveir þriðju hlutar íbúa Reykjavíkur hafi smitast af spænsku veikinni¹⁰ og hátt í fimmhundrað borgarbúa látist úr sjúkdóminum.¹¹

Eins og áður sagði fjallar skáldsaga Sjón, *Mánasteinn: Drengurinn sem aldrei var til*, um innrás spænsku veikinnar í samfélag Reykjavíkur. *Mánasteinn* segir frá þremur viðburðaríkum mánuðum í lífi drengsins Mána Steins haustið 1918. Á þessum stutta tíma gýs Katla, spænska veikin gengur yfir og Ísland öðlast fullveldi frá Dönun. Máni Steinn er sextán ára hinsegin strákur sem elst upp hjá aldraðri langömmusystur frá sex ára aldri eða eftir að móðir hans lést úr holdsveiki. Máni er einrænn, lesblindur, fámáll og hann kys að fylgjast með úr fjarlægð fremur en taka þátt í félagslífi jafnaldra sinna. Hann eyðir tíma sínum að mestu í kvikmyndahúsum Reykjavíkur, en áhugamálið fjármagnar hann með vændi. Hann unir sér í kvikmyndasalnum þar sem hann upplifir ævintýri og hrollvekjur sem hann endurtekur í huga sér, í vöku jafnt sem draumi. Kvikmyndirnar veita honum jafnframt yfirborðsþekkingu á mannlegu eðli sem nýtist honum við greiningu á nærumhverfi sínu sem hann sinnir úr hæfilegri fjarlægð.

Máni Steinn er gagntekinn af yfirstéttarstúlkunni Sólu Guðb- sem þeysir um bæinn á rauðu mótórhjólí klædd svörtum leðursamfestingi. Hún er jafnframt eina manneskjan, fyrir utan elskendur og viðskiptavinini Mána, sem veit að hann er samkynhneigður. Stéttarstaða og kynhneigð Mána Steins skipa honum á jaðar samfélagsins. Hann verður að fara sérstaklega leynt með kynlíf sitt sem hann stundar á afviknum stöðum, oftast en ekki í skiptum fyrir peninga. Þótt Sóla sé af „betri borgurum“ komin hafnar hún einnig því kynhlutverki sem henni er úthlutað og fer sínar eigin leiðir sem beina henni gjarnan inn á sömu jaðarsvæðin og Máni Steinn tilheyr-

⁸ Magnús Gottfredsson, „Spænska veikin 1918: Lærdómur í læknisfræði og sögu“, *Læknablaðið* 94(11)/2008, bls. 737–745, hér bls. 738.

⁹ Viggó Ásgeirsson, „Engill dauðans“, bls. 84.

¹⁰ 15.079 íbúar voru skráðir til heimilis í Reykjavík.

¹¹ Magnús Gottfredsson, „Spænska veikin 1918“, bls. 739–740.

ir. Á meðan Máni er ævinlega jaðarsettur virðist Sóla fær um að ferðast átakalaust á milli miðju og jaðars.

Þegar spænska veikin berst til Reykjavíkur með farþegum skipsins Botníu, sem siglir á milli Danmerkur og Íslands, minnka viðskiptatækifæri Mána enda er sjúkdómurinn bráðsmitandi. Yfirvöld gera lítið úr ástandinu í fyrstu og telja ekki þörf á sóttvörnum. Þegar ljóst er að sjúkdómurinn veldur margfalt meira tjóni en hefðbundin influensa er orðið of seint að grípa til aðgerða og yfirvöld í Reykjavík hafa ekki undan að jarða hina látnu. Mána þykir lífið í Reykjavík loksins jafnast á við æsilega atburði kvikmyndanna: „Eitthvert stjórnlaust afl hefur tekið land, eitthvað sögulegt er í þann veginn að gerast í Reykjavík á sama tíma og það gerist úti í hinni stóru veröld. Hvíta tjaldið hefur rofnað, það súgar milli heima.“¹² Reykjavík verður fljótt að „yfirgefni sviðsmynd sem hann, Máni Steinn, getur ímyndað sér sem vettvang fyrir hvaða æsilegu atburðarás sem er.“¹³

Í greiningunni sem hér fylgir er leitast við að sýna afbyggjandi áhrif spænsku veikinnar á tvíhyggju og stigveldi. Líkamsorðræða¹⁴ *Mánasteins* er skoðuð út frá kenningum Judith Butler, Mary Douglas og Michel Foucault. Þar er líkaminn skoðaður sem samnefari fyrir ýmis afmörkuð fyrirbæri, t.a.m. borgarsamfélagið, og sýnt fram á að ógn við mörk líkamans jafngildir ógn við stöðugleika borgarsamfélagsins. Enn fremur að líkami aðalpersónunnar er á skjön við hugmyndir samfélagsins um hvað telst heilsteypur og heilbrigður líkami og að samfélagið leitist við að fela eða útrýma slíkum frávikum því þau afhjúpa rof á menningarmærum þess.

¹² Sjón, *Mánasteinn: Drengurinn sem aldrei var til*, Reykjavík: JPV útgáfa, 2013, bls. 35.

¹³ Sama rit, bls. 50.

¹⁴ Orðræða er kerfi ályktana (gjarnan nefnt „þekking“) sem tengjast innbyrðis. Orðræða er grunnhugtak í skrifum Michel Foucault. Foucault skilgreindi hugtakið ýtarlega í fyrirlestri sínum „L'ordre du discours“ (1970). Sjá Michel Foucault, „Skipan orðræðunnar“, *Spor í bókmenntafræði 20. aldar: Frá Sbklovskíj til Foucault*, ritstj. Garðar Baldvinsson, Kristín Birgisdóttir og Kristín Viðarsdóttir, þýð. Gunnar Harðarson, Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, 1991, bls. 191–226. Orðræða endurspeglar bæði og mótar samfélagsskipanina, ásamt því að móta upplifun einstaklinga á samfélaginu. Sjá Adam Jaworski og Nikolas Coupland, „Introduction: Perspectives on Discourse Analysis“, *The Discourse Reader*, ritstj. Adam Jaworski og Nikolas Coupland, London og New York: Routledge, 2001, bls. 1–44, hér bls. 3.

Óreiða líkamans er óreiða samfélagsins

Mánasteinn fellur ágætlega inn í hefð áður nefndra plágubókmennta. Plágubókmenntir fjalla í stuttu máli um ógn. Óvæntur sjúkdómur skeytur samfélög og umturnar borgarlífi. Samfélagsgerðin riðlast, veraldleg þægindi eru gjarnan úr sögunni og enginn er öruggur í umhverfi sínu. Að sama skapi birtist í plágubókmenntum á borð við *Mánastein* líkamsorðræða sem afbyggir hugmyndir um hinn heilbrigða líkama. Sjúkdómar breyta ásýnd og starfsemi líkamans. Hugmyndin um hinn heilbrigða líkama er líkamsímynd sem erfitt er að holdgera að fullu en allir eiga þó að stefna að. Samkvæmt kenningu Foucault um alsæishyggju sem hann setti fram í *Gæslu og refsingu (Surveiller et punir)* búum við í eftirlitssamfélagi þar sem eftirlit með líkómum okkar fer ekki aðeins fram innan ákveðinna stofnana heldur sér samfélagið allt um að framkvæma eftirlitið og refsa þeim sem gerast brotlegir. Valdbeitingin kemur innan frá – frá einstaklingnum sjálfum sem upplifir sig undir stöðugu eftirliti. Eftirlitið miðar m.a. að því að innræta einstaklingum hugmyndir um „eðlilega“ líkamshegðun og refsa þeim sem brjóta gegn þeim hugmyndum með hegðun sinni. Valdið leitast við að aga eða fela þá líkama sem eru á skjön við líkamsímyndina svo óraunsæi staðalmyndarinnar verði ekki afhjúpað.¹⁵

Í *Mánasteini* er óstöðugleiki líkamans afhjúpaður þegar spænka veikin heltekur líkamann og samfélag Reykjavíkur. Aðgreining heilbrigðra og smitaðra þurrkast út og líkaminn verður vettvangur þar sem ósættanlegar andstæður renna saman. Veikin færir vessa upp á yfirborðið svo að aðgreining hins innra og hins ytra verður óljós og líkaminn verður brotakenndur og opinn. Áður en hægt er að skoða hver afbyggjandi virkni spænsku veikinnar er í verkinu er gagnlegt að greina nánar frá póststrúktúralískum kenningum um líkamann.¹⁶

Bandaríski heimspekingurinn Judith Butler hefur sýnt fram á að hinn kynjaði líkami er skilgreindur og mótaður í menningunni og að kyngervi hafi lítið með líffræðilegt kyn að gera. Samkvæmt Butler (og fjölda annarra femínista) grundvallast líkamsorðræða á andstæðuhugsun og er birting-

¹⁵ Michel Foucault, „Alsæishyggja“, *Alsæi, vald og þekking*, ritstj. Garðar Baldvinsson, þýð. Björn Þorsteinsson, Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, 2005, bls. 129–169, hér bls. 139–140 og 145–146.

¹⁶ *Líkaminn* í póststrúktúralískum skilningi er menningarafurð sem verður að skoða á forsendum tungumálsins þar sem öll þekkingarsköpun á sér stað. Engin hugsun er til sem ekki er bundin í tákni og því er ekki hægt að skoða líkamann nema út frá stöðu hans sem tákns í táknerfi menningar.

armynd félagslegs forræðis.¹⁷ Andstæðupör (e. *binary oppositions*) eru sögð náttúruleg en vísa í raun aðeins í önnur andstæðupör svo úr verður kerfi sem byggir á engu öðru en sjálfu sér. Samkvæmt Butler eru hverskonar rof á mörkum líkamans ógn við þetta kerfi því þau sýna líkamann sem brotarkenndan og opinn en ekki stöðugan og lokaðan líkt og sjálfmynd okkar byggir á.¹⁸ Grundvallarkenning Butlers er að kyngervi (e. *gender*) sé gjörningur (e. *performance*). Hana kynnti hún ítarlega í bók sinni *Kynusli (Gender Trouble)*. Þar sýnir hún fram á að kyngervi er ekki náttúrulegt heldur sé stöðugt verið að framleiða það og endurframleiða það með merkingarbærum gjörðum og í tungumálinu með svokölluðum ítrekandi yrðingarathöfnum (e. *locutionary acts*).¹⁹ Butler telur jafnframt að hinn kynjaði líkami hafi enga verufræðilega stöðu (e. *ontological status*) aðra en þær merkingabæru gjörðir sem einstaklingurinn framkvæmir til þess að staðfesta og viðhalda kyngervi sínu.²⁰ Þar með er ljóst að líkaminn, líkt og kyngervi, er menningarleg smíði.

Breski mannfræðingurinn Mary Douglas setti fram þá kenningu í bók sinni *Hreinleiki og hætta (Purity and Danger)* að það megi finna beina tengingu á milli líkamlegra landamæra og markalína menningarsamfélaga því líkaminn sé í raun hlutgerving hinnar félagslegu heildar: „Líkaminn er líkan sem getur táknað hvaða afmarkaða kerfi sem er. Mörk líkamans geta

¹⁷ Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, New York og London: Routledge, 2006 [1990], bls. 175–176.

¹⁸ Sama rit, bls. 182.

¹⁹ Locutionary act (yrðingarathöfn í þýðingu Vilborgar Sigurðardóttur: Judith Butler, „Monique Wittig: Upplausn líkamans og uppspunið kyn“, þýð. Vilborg Sigurðardóttir, Jón Ólafsson ritaði inngang, *Ritið* 2/2002, bls. 161–184, hér bls. 168) er hugtak John L. Austin. Þrír þættir eru í málathöfn: yrðingarathöfn (e. *locutionary act*), yrðingarframkvæmd (e. *illocutionary act*) og yrðingarviðbragð (e. *perlocutionary act*). Sjá John L. Austin, *How to Do Things with Words*, London: Oxford University Press, 1965, bls. 108. Butler segist í viðtali þó ekki hafa verið meðvitað að vinna með kenningar Austins í *Gender Trouble*, heldur hafi hún verið að vinna með Derrida sem hafi notað kenningar Austins. Sjá Vikki Bell, „On Speech, Race and Melancholia: An Interview with Judith Butler“, *Theory, Culture and Society* 16(2)/1999, bls. 163–174, hér bls. 164–165. Í grein sem hún skrifaði fyrir útgáfu *Gender Trouble* notast hún við talathafnakenningu Johns Searle, sem aftur byggir á Austin. Sjá Judith Butler, „Performative Acts and Gender Constitutions: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory“, *Theatre Journal* 40(4)/1988, bls. 519–531, hér bls. 519. Butler notar síðar kenningar Austins í bókinni *Excitable Speech. A Politics of the Performative*, London og New York: Routledge, 1997.

²⁰ Judith Butler, *Gender Trouble*, bls. 185.

staðið fyrir sérhverja markalínu sem er ógnað eða er óstöðug.²¹ Með því að hafa eftirlit með líkómum einstaklinga gætir samfélagið þess að engin ógn steðji að þeim mörkum sem samfélagið byggir sjálfsmýnd sína á.²² Douglas telur að hverskyns formgerðir (e. *structures*) séu viðkvæmar á jöðrunum og því þurfi að tryggja að ekkert ógni stöðugleika mæraða sem aðskilur formið frá umhverfi þess.²³ Allar heildir eru mótaðar með skýrt afmörkuðum mærum og því setur óstöðugleiki á mörkunum heildina í hættu. Hún nefnir þetta „hættuástand“ félagslega mengun (e. *social pollution*) og tiltekur fjórar gerðir hennar: Fyrsta mengunarhættan felst í utanaðkomandi ógn sem þrýstir á mörk afmarkaða svæðisins, önnur hættu kemur innan frá og ógnar innri mörkum heildarinnar, þriðja á sér stað á sjálfum mörkunum og fjórða er hverskyns ósamræmi sem ógnar einingu heildarinnar.²⁴ Séu mærin færð til eða rofin brenglast formið þannig að til verður nýtt/annað fyrirbæri. Douglas sýnir fram á það með fjölmörgum dæmum að hættusvæði líkamans eru mismunandi í ólíkum menningarsamfélögum og því ljóst að mörk líkamans eru tilbúin og mótuð af menningu hvers samfélags: „Hvert menningarsvæði hefur sínar hættur og sín vandamál. Hvaða ákveðnu líkamsmörk trúarkenningar hvers svæðis telja valdamikil veltur á því hvaða aðstæður líkaminn speglar.“²⁵

Líkami Mána er átakasvæði sem endurspeglar á margan hátt formgerð samfélagsins sem hann er hluti af. Í honum skarast margskonar félagslegar sýkingar sem ógna hugmyndinni um hreinleika samfélagsins. Fyrir það fyrsta er hann sonur holdsveikrar konu, svo er hann samkynhneigður auk þess að vera virkur neytandi erlendrar afþreyingar sem er fær um að „smita“ áhorfandann af nýstárlegum hugmyndum. Meintur hreinleiki íslenska samfélagsins felst að hluta í fábreytni þess, hversu afskekkt og einangrað það er og samfélagið einsleitt. Það mætti því segja að samfélagið sem myndaðist á Íslandi hafi haft meira afgerandi menningarmæri en þeir menningarheimar sem voru í návígi við aðra menningarheima. Samkvæmt

²¹ „The body is a model which can stand for any bounded system. Its boundaries can represent any boundaries which are threatened or precarious.“ Mary Douglas, *Purity and Danger: An Analysis of Concept of Pollution and Taboo*, London og New York: Routledge, 2002 [1966], bls. 142.

²² Sama rit, bls. 141–152.

²³ Sama rit, bls. 141–142 og 149–151.

²⁴ Sama rit, bls. 151–152.

²⁵ „Each culture has its own special risks and problems. To which particular bodily margins its beliefs attribute power depends on what situation the body is mirroring.“ Sama rit, bls. 150.

kenningum Douglas kalla skýr menningarmæri tiltekens samfélags á að mæri líkamans séu þar jafn afgerandi. Líkami Mána er félagslega mengandi því hann skapar ósamræmi innan formgerðarinnar og ógnar þannig einingu heildarinnar. En þegar plága nemur land riðlar hún viðteknum stigveldum og menningarmærum á meðan hún varir og sýkir samfélagið svo að það missir aðgreiningarmátt sinn. Hér á eftir verður skoðað nánar hvernig Máni Steinn setur þessi líkamsmæri í hættu og hvernig spænka veikin sundrar hugmyndum um heilbrigðan líkama og þar með hreinleika samfélagsins.

Smitandi kynvilla

Eins og áður segir gerist sagan haustið 1918 þegar samkynhneigð var enn ólögleg á Íslandi.²⁶ Kynlíf fólks af sama kyni er ógn við hugmyndina um hinn náttúrulega og stöðuga líkama. Butler bendir á að: „Þar sem endaparms- og munnmök milli karlmanna staðfesta greinilega ákveðnar tegundir líkamlegs gljúpleika sem ráðandi fyrirkomulag heimilar ekki er litið á samkynhneigð karla, innan hins ráðandi sjónarhorns, sem vettvangur hættu og mengunar [...]“²⁷ Líkamar samkynhneigðra eru undir strangara eftirliti en líkamar gagnkynhneigðra og má segja að þeir sé í nokkurskonar félagslegri gíslingu. Líkaminn tilheyrir ekki einstaklingnum sem lifir í honum heldur samfélaginu sem skilgreinir hann og stjórnar honum. Líkt og Michel Foucault sýndi fram á í bókarkafanum „Bælingartilgátunni“²⁸ þá varð samkynhneigði einstaklingurinn í raun ekki til fyrr en á 19. öld: „Á 19. öld er hinn samkynhneigði orðinn að sérstakri persónu sem á sér fortíð, sögu, bernsku, skapgerð, lífsmáta. [...] Kynhneigðin nær til allra sviða tilveru hans. [...] Sódómistinn er talinn hafa hrasað, en sá samkynhneigði er tegund út af fyrir sig.“²⁹ Áður var talað um sódómskan verknað

²⁶ 178. grein almennra hegningarlaga. Lögin voru í gildi frá árinu 1869 til 1940. Sjá t.d. Linda Fanney Valgeirsdóttir, „Réttarstaða samkynhneigðra: skref fyrir skref“, MA-ritgerð í lögfræði við Háskóla Íslands, 2010, bls. 21, aðgengileg á vefnum *Skemman*: <http://hdl.handle.net/1946/4922>.

²⁷ „Since anal and oral sex among men clearly establishes certain kinds of bodily permeabilities unsanctioned by the hegemonic order, male homosexuality would, within such a hegemonic point of view, constitute a site of danger and pollution [...]“ Judith Butler, *Gender Trouble*, bls. 180.

²⁸ Kafinn er hluti af fyrsta bindi *Histoire de la sexualité: La Volonté de savoir* (1976).

²⁹ Michel Foucault, „Bælingartilgátan“, *Alsei, vald og þekking*, ritstj. Garðar Baldvinsson, þýð. Björn Þorsteinsson, Reykjavík: Bókmenntafræðistofnun Háskóla Íslands, 2005, bls. 180–211, hér bls. 204–205.

en með blætisvæðingu kynlífsins var farið að innlima kynhegðun í persónu manneskjunnar. Öll ævi manneskjunnar var vitnisburður um innra eðli – afhjúpanði hegðun sem þurfti að greina og refsa fyrir. Í ritdómi um *Mánastein* bendir Ásta Kristín Benediktsdóttir á að íslensk lög á þeim tíma hafi einfaldlega bannað „samræði gegn náttúrulegu eðli“ án þess að tiltaka hvað væri náttúrulegt eðli og hvað ekki. Að hennar mati hefur ríkt þöggun um samkynhneigð á Íslandi á fyrri hluta 20. aldar og undirtitill skáldsögunnar, *Drengurinn sem aldrei var til*, endurspeglir ósýnileika samkynhneigðra í íslenskri (bókmennta)sögu.³⁰

Í verki Sjón birtist lækurinn Garibaldi sem málpípa þessarar orðræðu um „kynferðislega afbrigðileika“ sem Foucault telur hafa komið fram undir lok 19. aldar.³¹ Garibaldi telur samkynhneigð vera ákveðna hnignun sem erlend áhrif hafi orsakað og eru þar kvikmyndir fremstar í flokki spillandi áhrifa: „[...] Tilgáta mín ... varnaðarorð ... menn verða næmari fyrir *homosexualiteti* við kvikmyndagláp ...“.³² Athyglisvert er að af orðum Garibalda að dæma er hann ekki þeirrar skoðunar að kynhneigð sé meðfædd heldur að hver sem er sé fær um eða eigi á hættu að „smitast“ af henni. Lesa má úr textanum, sem hann birtir í tímaritinu *Landinu*³³ tveimur árum áður en hann sannfærir „um þátt kvikmyndahúsanna í útbreiðslu pestarinnar“,³⁴ ótta um að gagnkynhneigður einstaklingur geti orðið samkynhneigður við það eitt að horfa ítrekað á „*naktar axlir Theðu Bara, munúðarfull augnlok Pínu Menichelli, [...] sterklegar fingurneghur Gunnars Tólmess, stinn læri Douglas Fairbanks eða blíð augu Max Linders*“ og telur hann áhrif nærmyndanna slík „*að festir megna að verjast þeim*“.³⁵ Samkynhneigð er sett fram sem afbrigðileg kynhegðun sem orsakast af þeirri hlutgervingu á líkómum leikaranna sem Garibaldi telur að eigi sér stað á kvikmyndatjaldinu. Hann líkir áhorfandanum við líkskurðarmeistara sem horfir á „hlutina“ á tjaldinu og hamflettir þá með augunum svo að beinin blasa við. Garibaldi er greinilega lærður í blætisfræðum sálgreiningarinnar því honum er tungu-

³⁰ Ásta Kristín Benediktsdóttir, „Kynvilla á dögum spænsku veikinnar“, *Spássía* 4/2013, bls. 6.

³¹ Michel Foucault, „Bælingartilgáta“, bls. 193.

³² Sjón, *Mánasteinn*, bls. 109. Skáletrun upprunaleg.

³³ Tímaritið *Landið* var vissulega til og gefið út á árunum 1916–1918 en greinin „Kvikmyndir og sálarmein“ sem sögupersónan Garibaldi er sagður hafa birt þar er skáldskapur.

³⁴ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 89.

³⁵ Sama rit, bls. 91. Skáletrun upprunaleg.

málið tamt:³⁶ „*Kvikmyndin er því ósiðleg í eðli sínu, hún ummyndar leikarann í fetish og kallar fram perversión í áborfandanum sem letur tælast af henni eins og fiðrildi af eldsloganum.*“³⁷ Kvikmyndahúsið er vettvangur tvennskonar smits í huga læknisins (og valdsins): Kynvillu og spænsku veikinnar. Af öllum þeim félagslegu mengunarhættum sem Douglas nefnir er auðveldast að takast á við hættuna sem kemur að utan. Það skal því ekki undra að Garibaldi afneiti uppruna „sjúkleikanna“ og skelli skuldinni á kvikmynda-húsið sem í hans huga er uppspretta siðferðislegrar hnignunar. Þannig má halda því fram að ónáttúruna sé ekki að finna innan íslensks þjóðfélags heldur sé hún ættuð erlendis frá og að smitberinn sé hin nýja kvikmynda-tækni.

Líkamanum sundrað

Þegar spænska veikin berst til Íslands höfðu Íslendingar staðið í áratuga langri baráttu fyrir sjálfstæði frá Dönnum og hluti þeirrar baráttu fólst í ímyndarsköpun íslensku þjóðarinnar þar sem hreinleika og dug var teflt fram sem helstu einkennismerkjum hennar. Hvorki spænska veikin né „kynvilla“ samræmist þessum þjóðernishugmyndum: „Og einnig heyrst að ekki sé mark á því takandi þótt Danskurinn kveinki sér, önnur lög-mál gildi um hann en íslenska afkomendur Egils Skallagrímssonar.“³⁸ Það verður þó fljótt ljóst að þessi hetjuímynd á ekki við rök að styðjast, því Íslendingar veiktust og dóu úr veikinni rétt eins og aðrir íbúar Evrópu. Sigríður Matthíasdóttir telur að þjóðernisleg sjálfmynd Íslendinga í sjálfstæðisbaráttunni hafi grundvallast á útilokun ákveðinna hópa með það fyrir augum að skapa heilsteypta en um leið einsleita sjálfmynd. Hún segir að þjóðernisstefna Íslendinga hafi byggst á stöðluðum karlmennskuímyndum

³⁶ Einnig má greina skýr textatengsl við fræga grein Lauru Mulvey „Visual Pleasure and Narrative Cinema“ (1973) sem byggir einmitt á kenningum Freuds um glápið: „Að sama skapi kallast hefðbundnar nærmyndir af fótleggjum (Dietrich er gott dæmi) eða andliti (Garbo) á annarskonar kynferðislega upplifun. Nærmynd af líkamshluta truflar þá hefðbundnu rýmisskynjun sem frásögnin krefst. Hún upprætir dýptarskynjunina, fletur út myndina og skapar tilfinningu fyrir klippimynd eða íkoni fremur en rými.“ Laura Mulvey, „Sjónræn nautn og frásagnarkvikmyndin“, *Áfangar í kvikmyndafræðum*, ritstj. Guðni Elísson, þýð. Heiða Jóhannsdóttir, bls. 330–341, hér bls. 335.

³⁷ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 91. Skáletrun upprunaleg.

³⁸ Sama rit, bls. 33.

sem vísuðu í hugmyndir um hina svokölluðu gullöld Íslands (þjóðveldis-tímann) til þess að styrkja stöðu Íslendinga í sjálfstæðisbaráttunni.³⁹

Máni Steinn er ekki hluti af þeim forréttindahópi sem íslenska sjálfsmyndin hampar. Þvert á móti er hann ógn við þessa brothættu sjálfsmynd því samkynhneigð samræmist ekki stöðluðum karlmennskuímyndum. Þegar hann er gripinn í ástarleik með dönskum sjóliða (og það á sjálfan fullveldisdaginn) grípur um sig mikill ótti hjá fyrirmönnum Reykjavíkur.

Landið yrði að athlægi í Danmörku, andstæðingar hins nýja fullveldis myndu hafa það að háði og spotti á þann meinlega máta sem Dönnum einum er lagið, og segja eins gott að þeir hefðu losað sig við þessa þjóð attaníossa sem gæti ekki séð danska sjóliða í friði – og mundu þeir ekki uppnefna landið *Attanosía* og velja því klúran fána til háðungar?⁴⁰

Forréttindastéttin óttast að líkami samkynhneigðs unglings verði gerður að táknmynd íslensku þjóðarinnar. „Það síðasta sem menn vilja sjá á þessum árdögum hins fullvalda Íslands eru fyrirsagnir um reykvískt kynvillingahneyksli í innlendum dagblöðum og dönskum.“⁴¹ Sjálfstæðissinnaðir menntamenn höfðu haft mikið fyrir því að sýna fram á að Íslendingar væru stignir upp úr því niðurlægingatímabili sem hafði varað síðan Íslendingar gengu Noregskonungi á hönd og þar með endurheimt sitt upprunalega „sjálf“. ⁴² Til þess að hindra að „ský erlendar ónáttúru“ dragi fyrir „þá yljandi sól sem reis í döprum hjörtum þjóðarinnar“ á fullveldisdegi hennar sættast fyrirmennin á að senda Mána Stein úr landi.⁴³ Þar veita þeir Mána nokkurs konar frelsi frá þeirri jaðarsetningu sem hann býr við á Íslandi.

Ljóst er að þjóðernisleg sjálfsmynd Íslendinga þolir ekki ósamræmið sem tilvist Mána skapar og því er hann óhjákvæmilegur útlagi samfélagsins. Honum tekst lengi vel að halda sig úr sjónmáli valdsins með því að dvelja á jaðri samfélagsins og forðast samskipti við jafnaldra sína, en þegar hann er gripinn með sjóliðanum á merkisdegi sjálfstæðisbaráttunnar verð-

³⁹ Sigríður Matthíasdóttir, „Þjóðerni og karlmennska á Íslandi við upphaf 20. aldar“, *Þjóðerni í þúsund ár?*, ritstj. Jón Yngvi Jóhannson, Kolbeinn Óttarsson Proppé og Sverrir Jakobsson, Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2003, bls. 119–132, hér bls. 119–121.

⁴⁰ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 108. Skáletrun upprunaleg.

⁴¹ Sama rit, bls. 108.

⁴² Sigríður Matthíasdóttir, „Þjóðerni og karlmennska“, bls. 102.

⁴³ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 108.

ur hann að augljósu fráviki sem valdið þarf að leiðrétta til þess að viðhalda heilsteyptri sjálfsmynd sinni. Hann er eins og vessar líkamans sem Douglas segir að eigi aldrei afturkvæmt í líkamann: „Það sem fer úr líkamanum má aldrei snúa þangað aftur og það ber að forðast. Hættulegasta mengunin eru líkamsvessar sem fá aftur inngöngu í líkamann.“⁴⁴ Douglas telur líkamsop vera sérstaklega viðkvæm svæði því þau hleypa vessum úr líkamanum sem rjúfa þar með mörk líkamans.⁴⁵ Butler vinnur áfram með þessar kenningar Douglas og sýnir fram á að neikvætt viðhorf í garð líkamsvessa eigi rót sína í hugmyndinni um líkamann sem heild sem hafi skýrt afmarkaðar útlínur og fast form. Vessar eru til marks um að svo sé ekki heldur að líkaminn sé í raun hriplekur. Líkamsop eru því talin vera sérstaklega hættuleg svæði sem þarfnast eftirlits, tilgangur þeirra er þröngt skilgreindur og öll notkun sem samræmist ekki skilgreiningum er sögð vera afbrigðileg og beinlínis hættuleg.⁴⁶

Spænka veikin er sjúkdómur sem færir blóð og aðra vessa upp á yfirborðið og rýfur þar með mærin sem aðskilja innri líkamsstarfsemi frá yfirborði líkamans. Einkennunum er lýst með eftirfarandi hætti í *Mánasteini*:

Einkenni „spönsku veikinnar“ eru þessi: Ákafur hiti [...] höfuðverkur, eyrnabólgur, særindi í hálsi og fyrir brjósti, þurr hósti sem endar með slímkenndum uppgangi, gulleitum eða blóðblönduðum, þrautir í vöðvum og liðum, niðurgangur. Blóðnasir eru tíðar [...] En blóðið fossar ekki aðeins úr nösunum, heldur streymir það úr eyrum og tannholdi, upp úr lungum og maga, niður úr þörmum og gegnum þvagrásina.⁴⁷

Þegar Máni Steinn veikist af spænsku veikinni taka að birtast óráðskenndar senur; í einni þeirra er hann smám saman rændur líkamspörtum sínum af svartklæddri veru og í annarri blæðir honum af svo miklum krafti að hann þarf að ösla eigin blóðflaum. Að lokum ákveður hann að hann þarfnist ekki líkamans og tekur að sundra honum með því að breyta föstu efni í fljótandi og láta það „fossa um öll op sem hann finnur“.⁴⁸ Óráðsdraumarnir

⁴⁴ „Anything issuing from the body is never to be re-admitted, but strictly avoided. The most dangerous pollution is for anything which has once emerged gaining re-entry.“ Mary Douglas, *Purity and Danger*, bls. 152.

⁴⁵ Sama rit, bls. 150.

⁴⁶ Judith Butler, *Gender Trouble*, bls. 180–181.

⁴⁷ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 84.

⁴⁸ Sama rit, bls. 65.

virðast endurspeгла framgang sjúkdómsins og það má greina breytingu á andrúmslofti þeirra þegar Mána byrjar að blæða. Hryllingurinn hverfur og við tekur falleg sviðsmynd af fjöru baðaðri sumarbleiku sólskini. Blóð hans rennur viðstöðulaust og teiknar á hann yfirvaraskegg, undirstrikar augun og skreytir eyrnasnepla hans „eins og línur dregnar af meistarahendi“.⁴⁹ Þvottakonur staðarins eru þó ekki jafn hrifnar af blóðrákunum, segja „[u]ss, sjáið hvað hann er búinn að skíta sig út!“ og stinga honum ofan í þvottabala og skrúbba þar til „hann er orðinn mjúkur sem lín“.⁵⁰ Þær reyna að þvo ummerkin en tekst ekki ætlunarverkið því Máni tekur sjálfur völdin og segir skilið við hugmyndir þeirra um hreina líkamann með því að leysa hann upp: „Drengurinn þarfnast ekki lengur blóðs og beina, hvorki vöðva né innyfla. Hann sundrar líkama sínum, breytir föstu efni í fljótandi, byrjar innan frá og skolar því út, lætur það fossa um öll op sem hann finnur.“⁵¹

Draumarnir sem Mána dreymir áður en hann veikist snúast einnig um sundrung líkamans, sem túlka má sem löngun til að brjóta af sér kirfilega skilgreind menningarmæri líkamans. Hann dreymir að höfuð hans hafi verið aflimað og falið í kistli á bak við málverk.⁵² Líkaminn stendur hins vegar spariklæddur við fótagafl rúms sem tilheyrir einum af vændiskaupendum hans. Maðurinn tekur höfuð Mána, leggur það við hlið sér og breiðir upp að höku svo að líkamsleysið er hulið.⁵³ Sjónhverfingin lætur hinn kynferðislega afbrigðilega líkama hverfa og birtast annars staðar, uppabúinn sem annar og finni líkami. „Kóninn“ í draumnum er maður sem Máni veitti munngælur fyrr um kvöldið undir kletti í Öskjuhlíð. Þessi ónefndi maður er fullur sjálfshatus vegna kynhneigðar sinnar sem sést glögglega á framkomu hans í garð Mána síðar í verkinu. Eftir að Máni er gripinn í ástarleiknum með danska sjóliðanum er hann lokaður inni á meðan ákvörðun er tekin um hvað skuli gera við „kynvillinginn“. Þar hefur kóninn hæst og talar um að „slá hann af“ og fela líkið⁵⁴ – með öðrum

⁴⁹ Sama rit, bls. 63.

⁵⁰ Sama rit, bls. 64.

⁵¹ Sama rit, bls. 65.

⁵² Draumurinn kallast á við atriði í kvikmyndinni *Blóðsugunum* (1915) (f. *Les Vampires*), eftir Louis Feuillade, sem Máni Steinn heldur mikið upp á. Aðalpersóna myndarinnar er blaðamaðurinn Philipe Guérande sem finnur aflimað höfuð rannsóknar-lögreglumanns í kistli á bak við málverk við rannsókn sína á Blóðsuguglæpagenginu.

⁵³ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 17.

⁵⁴ Sama rit, bls. 107.

orðum koma Mána fyrir kattarnef áður en honum gefst tækifæri á að ljóstra upp leyndarmáli kónans.

Draumurinn er einnig áhugaverður í ljósi þess að höfuð Mána er geymt (eins og falinn fjársjóður) á bak við málverk af sveitabænum sem hann ólst upp á til fimm ára aldurs. Minningar hans frá uppvextinum á sveitabænum eru bundnar við hurðina sem skildi hann og móður hans að. Móðir Mána var sjúk af holdsveiki⁵⁵ og fékk aldrei að hafa Mána Stein hjá sér. Samskipti þeirra áttu sér stað í gegnum lúgu á hurðinni og huldi hún þá jafnan húð sína með blæju og hönskum. Máni fær eitt sinn að horfa á hana óhulda í gegnum glasbotn sem mildar útlínur andlits hennar en annars fær hann aldrei að sjá hana með berum augum. Móðir Mána er lokuð inni til þess að koma í veg fyrir smit og vegna þess að líkami hennar fellur ekki að fegurðarstöðlum samfélagsins. Dagný Kristjánsdóttir bendir á í grein sinni „Mánasteinn í grimmdarleikhúsi spænsku veikinnar“ að viðhorf kirkjunnar til holdsveikra hefur í gegnum aldirnar verið þversagnarkennt. Holdsveikir voru sagðir syndarar og holdsveikin refsing Guðs. Í Biblíunni er því fyrirskipað að líkami holdsveikra skuli vera bæði auðkennanlegur (hulinn rifnum klæðum, óhirtu hári o.s.frv.) og úr auglýsningu:⁵⁶ „Hinir holdsveiku báru sekt sína utan á sér.“⁵⁷ Líkami hins sjúka er ekki viðurkenndur í samfélaginu og því þarf að koma honum úr auglýsningu, hylja hann með blæju eða gera hann óskýran í auglýsningu þeirra sem teljast heilbrigðir.

Þegar móðir Mána fellur frá var honum komið fyrir á Holdsveikraspítalanum í Laugarnesi. Þar var gengið úr skugga um að hann væri ekki sýktur af holdsveiki og hann sendur í fóstur til langömmusystur sinnar eftir ársdvöl á spítalanum. Þrátt fyrir að vera dæmdur hæfur til þess að lifa í samfélaginu þá virðist hann upplifa sig sem afbrigðilegan eða sjúkan í einsleitu samfélagi heilbrigðra. Þegar spænska veikin tekur síðar land á Íslandi samræmist ástandið í samfélaginu loksins „innra lífi“ hans.⁵⁸

⁵⁵ Holdsveiki er bakteríusýking sem herjar á taugavefi blóðminni svæða líkamans og brýtur þau niður; líkamanum er ekki sundrað innan frá heldur rotna útlímur lifandi líkamans. Holdsveiki er því hálfgerður mannáts-sjúkdómur því bakteríurnar brjóta niður hold sjúklingsins á meðan hann er enn á lífi. Sjá Erla Dóris Halldórsdóttir, *Holdsveiki á Íslandi*, Reykjavík: Mál og mynd, 2001, bls. 31–36. Annað orð yfir holdsveiki er líkþrá og endurspeglar það rotnunarsvirkni sjúkdómsins sem breytir líkamanum smám saman í lík.

⁵⁶ Dagný Kristjánsdóttir, „Mánasteinn í grimmdarleikhúsi spænsku veikinnar“, *Skírnir* 189(haust)/2015, bls. 474–490, hér bls. 479–480.

⁵⁷ Sama rit, bls. 480.

⁵⁸ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 85.

Pegar Máni brýtur gegn reglum samfélagsins og afbyggir menningarmæri líkamans eða þegar spænka veikin heltekur samfélagið svo að ekki er lengur hægt að gera skýran greinarmun á „heilbrigðum“ og „sjúkum“ ólmast svart fiðrildi í brjósti Mána sem blakar vængjum sínum ótt og títt: „Hann er með fiðrildi í brjóstinu, svipað því sem hann fær þegar hann tekur „kóna“ á löpp, nema að það er stærra, vænghaf þess meira, liturinn svartur sem flauelsborðar líkvagnsins.“⁵⁹ Fiðrildið⁶⁰ blakar vængjum sínum þegar Máni Steinn gerir eða upplifir hluti þar sem spennan myndast á mörkum menningarlega líkamans.⁶¹ Þegar hann leysist síðan algjörlega upp í síðasta kafla bókarinnar er ekkert eftir nema svarta fiðrildið: „[...] hann verður allt í einu skelfilega léttur á sér. Hann lítur á hendur sínar og horfir í gegnum þær. Hann þreifir eftir búknum en grípur í tómt. Hann finnur ekki fyrir neinu nema vængjaslætti þar sem hjarta hans var áður.“⁶² Máni er steinsnar frá Holdsveikraspítalanum þegar hann leysist upp. Holdsveikraspítalinn er tákmynd sjúkleikans sem Mána var sagt að þaga yfir – að snúa þangað aftur skapar mengunarhættu á borð við þá sem skapast ef vessar líkamans snúa aftur í líkamann sem kastaði þeim út. Líkaminn hverfur en sjálfíð heldur áfram að flögra á sviðum þar sem menningarmæri líkamans eru véfengd og skjönuð.

Tvífararnir Máni og Sóla

Máni Steinn á tvífarann Sólborgu Guðbjörnsdóttur sem Máni kallar ekki annað en Sólu Guðb-. Sóla og Máni eru ekki andstæður heldur hliðstæður, hvort í sínum heimi; hún er hluti af heimi góðborgara Reykjavíkur en hann er á jaðrinum. Máni Steinn er með Sólu á heilanum og segist vita

⁵⁹ Sama rit, bls. 35.

⁶⁰ Gríska orðið yfir fiðrildi er það sama og yfir sál (gr. *psyche*) og er persónan Psyche í grískri goðafræði gjarnan sýnd sem fiðrildi. Sjá *Britannica Academic*, „Psyche“, sótt 15. mars 2018 af <http://academic.eb.com/levels/collegiate/article/Psyche/61713>. Fiðrildi eru einnig lífverur sem myndbreytast; þær hefja lífshlaup sitt sem lirfa sem síðan býr sér til púpu þar sem hún breytir um mynd og skrífur úr púpuni sem fullvaxta fiðrildi. Fiðrildi eru því hentug myndlíking fyrir hugmyndina um líf sálarinnar eftir líkamlegan dauða; lirfan táknar lífið, púpan dauðann og fiðrildið líf sálarinnar eftir dauðann.

⁶¹ Eins má benda á að í spænskumælandi löndum er hugtakið fiðrildi (s. *mariposa*) notað sem slanguryrði yfir samkynhneigða menn, þá með karlkynsendingu -o í stað kvenkynsendingarinnar -a: mariposo. Slangrið er almennt talið niðrandi, þótt hugsanlegt sé að það hafi verið endurheimt (e. *reclaimed*) af samkynhneigðum á sama hátt og ýmis önnur hugök sem áður voru talin niðrandi (t.d. *queer*).

⁶² Sjón, *Mánasteinn*, bls. 127.

allt um hana þótt hún viti lítið annað um hann en að hann „þjónustar kóna“ í Öskjuhlíð. Hann tekur fyrst eftir henni á sýningu á kvikmyndinni *Blóðsugunum*, eftir Louis Feuillade, þegar hún stendur upp til að yfirgefa kvikmyndasalin: „Augnablikið sem skuggi hennar féll á sýningartjaldið runnu þær saman, hún og persónan í kvikmyndinni. Hún leit við og geisl-inn varpaði andliti Musidoru á andlit hennar.“⁶³ Persónan sem leikkonan Musidora túlkar er Irma Vep, en nafnið er stafarugl fyrir orðið *Vampire*. Sóla Guðb- er samskonar stafarugl fyrir orðið *Blóðsuga* og undirstrikar nafnaleikurinn þá sterku tengingu á milli kvenpersónanna sem Máni skapar í huga sér. Eins og áður hefur komið fram er Máni forfallinn kvik-myndaunnandi. Hann sér hverja einustu mynd sem sýnd er í kvikmynda-húsunum tveimur sem starfrækt eru í Reykjavík. Vegna lesblindu hefur Máni flosnað upp úr námi en í staðinn notar hann kvikmyndir til þess að fræðast um mannleg samskipti og túlka umhverfi sitt:

Hann skemmtir sér við að greina mannlífið af þeirri skyggni sem hann hefur öðlast við að horfa á hálftrú þúsund bíómynda þar sem hvert augnatillit, hver einasta hreyfing, hver svipur og hver líkamstaða eru hlaðin merkingu og vísbendingum um innri líðan og fyrirætlun, bæði góða og illa. Já, öll hegðun mannskepnunnar er honum sem opin bók [...].⁶⁴

Máni sér heiminn í gegnum nokkurskonar kvikmyndasíu og áhugi Mána á Sólu kviknar ekki fyrr en hann áttar sig á líkindum hennar og Musidoru.

Kvikmyndin *Blóðsugurnar* fjallar um glæpagengi sem hrellir yfirstétt Parísarborgar og myrðir þá góðborgara sem þeim tekst ekki að gera sér hliðholla. „París er á röngunni, óútreiknanleg og banvæn [...] Annar hver maður er í dulargervi, nafni og þjóðfélagsstöðu er aldrei að treysta – háborgarastéttin þekkir ekki sína eigin frá glæpamönnunum.“⁶⁵ Hér má túlka blóðsugurnar sem afbyggjandi plágu sem kallast á við spænsku veikina. Vampírir þjóðsagna og bókmennta eru jafnframt smitberar blóðþyrstrar plágu. Þær sökva tönnum sínum í hold manna (rjúfa mörk líkamans) til þess að drekka blóð þeirra og stefna þar með líkamsmörkum þeirra í hættu. Lifi fórnarlambið af breytist það gjarnan í vampíru. Líkaminn, líkt og Parísborg, er á „röngunni“– innra verður ytra og hver sem er getur

⁶³ Sama rit, bls. 13.

⁶⁴ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 25.

⁶⁵ Sama rit, bls. 40.

borið veiruna með sér, líka góðborgarar Reykjavíkur. Úlfhildur Dagsdóttir bendir á að myndmál vampírunnar í *Mánasteini* vísi til kynhneigðar Mána því vampírur gotnesku bókmenntahefðarinnar endurspegluðu iðulega ótta við „afbrigðilegar“ kynhneigðir.⁶⁶

Aðdáun Mána á *Blóðsugunum* skýrist af utangarðsstöðu hans sjálfs. Blóðsugurnar fremja glæpina „af glaðbeittri ástríðu þess sem hefur sagt sig úr lögum við samborgara sína“.⁶⁷ Aðeins sá sem tilheyrir plágunni getur gengið óhræddur um götur borgarinnar líkt og Máni gerir þegar ástandið er sem allra verst – því hann upplifir sig nú þegar sem smitaðan einstakling. Frá fæðingu hefur Máni fengið þau skilaboð að hold hans og blóð (móðir hans) séu sjúk og þurfi að einangra og hylja. Langömmusystir hans innrætir honum skömmina sem markar líf hans: „[...] hann mætti aldrei segja nokkurri sálu frá því hvað kom fyrir mömmu hans og „aldrei, aldrei, aldrei“ að hann sjálfur hefði verið vistmaður á Holdsveikraspítalanum.“⁶⁸ Hann einangrar sig því af sjálfsdáðum til þess að þurfa ekki að upplifa frekari höfnun. Hann tekur sér stöðu á „ósýnilega blettinum“⁶⁹ og horfir á samferðafólk sitt úr fjarlægð.⁷⁰

Austurríski sálgreinirinn Otto Rank rakti tilurð tvífaraminnisins í bókinni *Tvífarinn: Rannsókn í sálgreiningu* (*Der Doppelgänger: Eine Psychoanalytische Studie*). Rank bendir á að hugmyndin um tvífarann hafi komið fram á svipuðum tíma og hugmyndin um tilvist sálarinnar og að tvífarinn sé sálrænt frávarp sjálfsins sem óttast endalok dauðans.⁷¹ Skuggi er dæmi um frumstæða birtingarmynd tvífarans því skugginn líkist manneskjunnunni sem honum varpar. Skugginn, eða tvífarinn, er trygging fyrir því að sjálfið muni lifa af í einhverri mynd, þótt að líkami manneskjunnar deyi.⁷²

⁶⁶ Úlfhildur Dagsdóttir, *Sjónsbók: Ævintýrið um höfundinn, súrrealisma og sýnir*, Reykjavík: JPV útgáfa, 2016, bls. 375–377.

⁶⁷ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 40.

⁶⁸ Sama rit, bls. 124.

⁶⁹ Sama rit, bls. 75.

⁷⁰ Sjónin er eitt af fáum skynfærum sem tengja hann við umhverfi sitt, hann horfir á kvikmyndir, „hleður þeim í sig“ og fylgist svo með umhverfi sínu í gegnum kvikmyndasíu. Heyrnin er reyndar líka mikilvæg, því þannig þekkir hann vélarhljóð mótórhjólsins hennar Sólu eða bíls hugsanlegs viðskiptavinar. Skynfæri sem krefjast nálægðar, jafnvel snertingar eru sjaldnast virkjuð nema við samfarir.

⁷¹ Hér er ensk þýðing Harry Tucker Jr. notuð: Otto Rank, „Narcissism and the Double“, *Essential Papers on Literature and Psychoanalysis*, ritstj. Emanuel Berman, þýð. Harry Tucker Jr., New York: New York University Press, 1993, bls. 122–138, hér bls. 126.

⁷² Sama rit, bls. 129–130.

Máni finnur sér þó ekki tvífara í Sólu vegna þess að hann óttast dauðann, heldur vegna þess að hann upplifir að hann eigi enga framtíð í samfélagi sem afneitar tilveru hans. Framtíðarleysi er ein birtingarmynd dauðabeygs og því þarfnast hann tvífara til þess að skapa sér nútíð og framtíð. Það má segja að hann sé í einskonar tvöfaldri útleið frá menningarlegum líkama sínum, fyrst sem sonur óhreinnar móður og síðar sökum óleyfilegrar kynhneigðar. Geir Svansson bendir á tengsl tvífarabókmennta og samkynhneigðar í greininni „Ósegjanleg ást: Hinsegin sögur og hinsegin fræði í íslensku samhengi“. Þar bendir hann á að hræsni Viktoríutímabilsins í kynferðismálum hafi byggst á bælingu og kúgun sem leitt hafi til „eins konar geðklofa í tíðarandanum og endurspeglast í vissum skáldverkum tímabilsins“. ⁷³ Ólögmæti samkynja ástar gat af sér tvöfeldni þar sem tvífarinn táknaði ósamræmanleika hins opinbera lífs og hins dulda lífs: „Hinar „dauðadæmdu tvífarabókmenntir“ [19. aldar] tjáðu ómöguleika þess að lífa einlægu samkynhneigðu lífurni.“ ⁷⁴

Þótt Sóla tilheyri hópi góðborgara Reykjavíkur fylgir hún ekki hefðbundnum klæðnaði og venjum ungra kvenna. Hún þeysir um á rauðu mót-orhjólí í aðsniðnum leðursamfestingi sem minnir á heilgalla glæpakvendisins Irmu Vep. Hún malar sig á ögrandi hátt, varirnar blóðrauðar, húðin hvít og augun svartmáluð. Þrátt fyrir að eiga hóp af vinum þá er hún ekki hrædd við að fara eigin leiðir og breyta í samræmi við eigin sannfæringu. Hún er í raun frávröpuð mynd af því sem Máni sækist eftir að vera, en getur ekki sökum þess að líkami hans er samfélagslega óæskilegur. Sú Sóla Guðb- sem Máni dýrkar er persóna en ekki manneskja: „Hann veit að það er í náttúru kvenna eins og Sólu Guðb- og Irmu Vep [...] að þær geta brugðið sér í þúsund gervi og eru í senn „Allar konur“ og „Konan eina“ – jafnvel þegar þær eru í jakkafötum og með bindi.“ ⁷⁵ Jakkafataklædda konan birtist sem vísun í atriðið í *Blóðsugunum* þar sem Irma klæðist einu af sínum fjölmörgu dulargervum. ⁷⁶ En vísunin kallast einnig á við drauminn þar sem höfuð Mána er aðskilið frá líkama hans – sem er vísbinding um kloffning líkama og sjálfs.

⁷³ Geir Svansson, „Ósegjanleg ást: Hinsegin sögur og hinsegin fræði í íslensku samhengi“, *Skírni* 172 (haust)/1998, bls. 476–512, hér bls. 490.

⁷⁴ Sama rit, bls. 492.

⁷⁵ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 39.

⁷⁶ Louis Feuillade, „Les Yeux qui fascinent“, *Les Vampires* [6. þáttur], kvikmynd, leikstjóri Louis Feuillade, Frakkland, Gaumont, 1915, sótt 15. mars 2018 af <https://archive.org/details/lesVampires1915Episode6-hypnoticEyes>

Það er aðeins í þeirri upplausn sem ríkir meðan veikin heltekur líkamann (og samfélag Reykjavíkur) að Máni getur sameinað sjálfín tvö. Í óráði veikindanna, þegar hann dreymir að hann sundri líkama sínum, leiðir upplausnin til þess að Máni verður að skugga og hliðarsjálfið Sóla kemur og hirðir það sem eftir er af líkama Mána og bókstaflega klæðir sig í hann. Dagný Kristjánsdóttir segir: „Þau renna saman, tvö kyn í einum líkama, umbreytingakyn, trans-kyn.“⁷⁷ Kyngervi þeirra beggja eru á mörkum og mætti segja að þau séu vífguma (e. *androgynous*) í raunheiminum eða að minnsta kosti kynsegin (e. *non-binary* eða *gender queer*), en renni saman í transkyn í óráðsdraumi veikindanna. Þó framsetning Sólu á kyngervi sínu sé oft á tíðum skopstæling kvenleika (undirstrikuð augu og varir, þröngur samfestingur sem dregur fram kvenlegar línur, „allt sem honum er ætlað að hylja“⁷⁸) þá samræmist hegðun hennar og „karllæg“ áhugamál hugmyndinni um Nýju konuna (e. *the New Woman*).⁷⁹ Þannig er hún allt í senn, „Allar konur“ og „Konan eina“. Athygli vekur að í verkinu ber hvergi á gagnrýni á klæðaburð eða áhugamál Sólu. Áhugi hennar á mótörhjólum þykir ekkert tiltökumál og hún fær óáreitt að vinna í hjólinu á verkstæði Bifreiðafelags Reykjavíkur í skiptum fyrir þríf á leigubílum. Máni finnur sig hinsvegar ekki innan æskulýðsstarfs Væringjanna þar sem „[a]llt gekk út á að vera vaskur sveinn og besti vinur foringjanna sem leiddu hópinn í skátaæfingum sem ætlað var að efla karlmennsku þeirra og andlega burði“.⁸⁰ Máni hefur meiri áhuga á búningnum sem fylgir Væringjastarfinu því búningurinn gerir honum kleift að líða eins og „hann væri einhver annar“.⁸¹ Mikilvægi karlmennskuímynda í sjálfstæðisbaráttunni gæti verið hugsanleg skýring á því hvers vegna samfélagið leggur meiri áherslu á að viðhalda karlmennskuímyndum en hugmyndum um kvenleika. Sigríður Matthíasdóttir segir að „[þ]jóðernisorðræðan [...]

⁷⁷ Dagný Kristjánsdóttir, „Mánasteinn í grimmdarleikhúsi spænsku veikinnar“, bls. 479.

⁷⁸ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 12.

⁷⁹ Nýja konan kom fram á sjónarsviðið undir lok síðustu aldar í Evrópu og er hún talín til brautryðjenda kvenfrelshreyfingarinnar. Nýja konan véfengdi viktorískar hugmyndir um kvenleika og hlutverk kvenna og þótti íhaldssömum hún færa sig full mikið inn á svið karla. Sjá Elaine Showalter, *Sexual Anarchy: Gender and Culture at the Fin de Siècle*, London: Bloomsbury, 1991, bls. 3 og bls. 38–40.

⁸⁰ Sjón, *Mánasteinn*, bls. 22–23.

⁸¹ Sama rit, bls. 23

virðist að miklu leyti hafa látið konur og stöðu þeirra liggja á milli hluta⁸² og að Þjóðernisstefnan hafi verið mjög karllæg. En skortur á gagnrýni á klæðaburð og hegðun Sólu gæti líka skýrst af því að sjónarhornið er að miklu leyti bundið við Mána og því fær lesandinn ekki að skyggast inn í hugarheim Sólu og kynnast þeim viðhorfum sem hún mætir þegar hún brýtur gegn samfélagslegum venjum.

Að lokum

Eins og gerð hefur verið grein fyrir leitast samfélagið við að skapa ásýnd hreinleika og samfellu. En innrás spænsku veikinnar afhjúpar að það er ekki eins slétt og fellt og það vill sýnast. Spænska veikin er ógn sem virðir flest mæri að vettugi. Farsóttin leggst jafnt á háa sem lága og þurrkar út (um tíma) stigveldi borgarsamfélagsins. Sjúkdómurinn færir einnig vessa líkamans upp á yfirborðið og afbyggir þar með líkamsmörk sem sögð eru heil og óhagganleg. Sökum þess að samfélagið viðheldur mörkum sínum í gegnum eftirlit og ögun líkama þegna sinna er ljóst að formgerð samfélagsins er jafn fljótandi og mörk líkamans. Frávik frá hinum „heilbrigða“, gagnkynhneigða líkama skapa óeiningu innan heildarinnar og því leitast samfélagið við að fela slík frávik. Aðalpersóna *Mánasteins*, Máni Steinn, er á skjön við þær karlmennskuímyndir sem samfélagið hampar og því þarf að senda hann úr landi til þess að endurheimta yfirbragð heilsteyprtar þjóðar. Í verkinu eru afbyggjandi eiginleikar spænsku veikinnar settir í samhengi við kynhneigð Mána. Samanburðurinn hefur margskonar virkni: Í aðra röndina undirstrikar hann sjúkdómsvæðingu samkynhneigðar sem átt hafði sér stað á meginlandi Evrópu á 19. öld og ótta við hverskyns smit sem ber með sér hugmyndir eða hegðun sem talin var framandi íslenskum veruleika. Í hina röndina er samanburðurinn til þess fallinn að afhjúpa tilbúnar skilgreinar og óstöðug mörk samfélagsins og þeirra menningarfyrirbæra sem því tilheyrja. Líkami drengsins sem aldrei var til sviptir þannig hulunni af óreiðuástandi samfélags í mótun.

⁸² Sigríður Matthíasdóttir, *Hinn sanni Íslendingur: Þjóðerni, kyngervi og vald á Íslandi 1900–1930*, Reykjavík: Háskólaútgáfan, 2004, bls. 219.

ÚTDRÁTTUR

Líkami drengsins sem aldrei var til

Um samband samfélags og líkama í óreiðuástandi spænsku veikinnar
í *Mánasteini* eftir Sjón

Skáldsagan *Mánasteinn: Drengurinn sem aldrei var til* (2013) eftir Sjón segir frá þremur viðburðaríkum mánuðum í lífi drengsins Mána Steins haustið 1918. Á þessum stutta tíma gýs Katla, spænska veikin gengur yfir og Ísland öðlast fullveldi frá Dön-um. Í greininni er líkamsorðræða *Mánasteins* skoðuð með hliðsjón af kenningum Judith Butler, Mary Douglas og Michel Foucault er lúta að líkamanum sem menningarlegri smíð. Samkvæmt Douglas eru hættusvæði líkamans beintengd hættusvæðum samfélagsins og allt það sem ógnar mörkum samfélagsheildarinnar er talið félagsleg mengun (e. *social pollution*). Foucault fetar svipaðar slóðir í alsæiskenningu sinni, en samkvæmt henni viðheldur borgarsamfélagið formgerð sinni með eftirliti og ögun líkama þegna sinna. Máni Steinn er samkynhneigður og er líkami hans því á skjön við hugmyndir þess tíma um hvað telst heilsteyptur og heilbrigður líkami. Frávik frá hinum „heilbrigða“, gagnkynhneigða líkama skapar óeiningu innan heildarinnar og því leitast samfélagið við að útskúfa Mána. En koma spænsku veikinnar til Reykjavíkur umturnar stigveldi samfélagsins og afbyggir viðteknar hugmyndir um líkamann. Aðgreining heilbrigðra og smitaðra þurrkast út og líkaminn verður vettvangur þar sem ósattanlegar andstæður renna saman. Í óreiðuástandi spænsku veikinnar verða landamæri líkamans óskýr og mörk samfélagsins verða að sama skapi fljótandi.

Lykilorð: Spænska veikin, plágur, Sjón, *Mánasteinn: Drengurinn sem aldrei var til*, mörk líkamans, samfélag, hinsegin/samkynhneigð, félagsleg mengun, Reykjavík

ABSTRACT

The body of the boy who never was

The interchangeable relationship between the body and society
during the Spanish flu in *Moonstone* by Sjón

Moonstone: The Boy Who Never Was (*Mánasteinn: Drengurinn sem aldrei var til*, 2013) by Sjón tells of three eventful months in the life of Máni Steinn in the fall of 1918. In this short period the volcano Katla erupts, the Spanish flu rages and Iceland regains its sovereignty from Denmark. Building on Judith Butler's, Mary Douglas's and Michel Foucault's theories regarding the body as a cultural construct, this article

focuses on body discourse as presented in *Moonstone*. According to Douglas there is a direct link between boundaries of the body and boundaries of society. Everything that endangers the stability of society's boundaries is considered social pollution. Foucault's theory on panopticism likewise identifies surveillance and discipline of citizens' bodies as means of maintaining society's social structure. Because Máni Steinn is queer, his body is considered abnormal according to the period's definitions on what constitutes a healthy and stable body. Aberrations from the „healthy“, heterosexual body creates divergence within society's fabric. To regain the appearance of a „pure“ society Máni needs to be hidden or banished from it. Yet the arrival of the Spanish flu to Reykjavík deconstructs conventional definition of the body and unravels the social hierarchy. The distinction between the healthy and the infected is obliterated, as the body becomes a site where irreconcilable opposites merge. During the turmoil of the Spanish flu boundaries of the body become as unstable as society's boundaries become fluent.

Keywords: Spanish flu, plagues, Sjón, *Moonstone: The Boy Who Never Was*, boundaries of the body, society, queer, social pollution, Reykjavík.

KRISTÍN MARÍA KRISTINSDÓTTIR

Bókmenntafræðingur

Pínghóltsstræti 26

IS-101 Reykjavík, Ísland

stinam@gmail.com